

الله
الرحيم الرحيم

منطق تفسیر قرآن (۱)

مبانی و قواعد تفسیر قرآن

محمد علی رضایی اصفهانی

مركز بين الملل
ترجمة و نشر المصطفى

سخن ناشر

برنامه‌ریزی درسی، باید پویا و متناسب با دکترگونی‌هایی باشد که در ساختار دانش و رشته‌های علمی پدید می‌آیند. تحولات اجتماعی، نیازهای نوظهور فراگیران و مقتضیات جدید دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، گرایش‌ها و ارزش‌های نویی را فرا می‌خواند که پاسخ‌گویی به آنها ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت نیروهای متخصص را ضروری می‌نماید. گسترش فرهنگ‌های سلطه‌گر جهانی و جهانی شدن فرهنگ در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، مشکلات و نیازهای نوظهوری را پیش رو گذارد است که رویارویی منطقی با آنها، در پرتو آراستان افراد به اندیشه‌های بارور، ارزش‌های متعالی و رفتارهای منطقی امکان‌پذیر است که در قالب موقعیت‌های رسمی آموزشگاهی با ایجاد رشته‌های جدید و گسترش دامنه آموزش و مهارت‌ها و تربیت سازمان یافته صورت می‌گیرد.

بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی استوار، قاعده‌مند و تجربه‌پذیر است که در آن برنامه‌های آموزشی، متن‌های درسی و استادان، ارکان اصلی به شمار می‌آیند و بالندگی برنامه آموزشی به هماهنگی آن با نیاز زمان، استعداد علم آموزان و امکانات موجود وابسته است؛ چنان‌که استواری متن‌های درسی با ارائه تازه‌ترین دستاوردهای علم در قالب نوین‌ترین شیوه‌ها و فناوری‌های آموزشی بستگی دارد. بازنگری متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و روزآمد کردن آنها، به حفظ نشاط علمی

مراکز آموزشی کمک می‌رسانند. حوزه‌های علوم دینی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی اند. در همین راستا، «جامعة المصطفى ﷺ العالمية» که به عنوان بخشی از این مجموعه، رسالت تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، به پی‌ریزی دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی اقدام کرد.

این دفتر با ارج نهادن به تلاش‌های صورت گرفته و خوش چینی از خرم من دانش عالمان گرانقدر، بر آن شد تا با بهره‌گیری از شیوه‌های جدید آموزشی و تازه‌ترین دستاوردهای علمی، به تهییه متن‌های آموزشی بپردازد.

تدوین و نشر بیش از ۸۰ متن درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این تلاش است.

نوشتار حاضر با عنوان «منطق تفسیر قرآن (۱) (مبانی و قواعد تفسیر)»، که برای دروس دوره تفسیر و علوم قرآن کارشناسی نگارش یافته، حاصل تلاش علمی و در خور تقدیر دکتر محمد علی رضایی اصفهانی است که از ایشان و دیگر فرزانگان، به ویژه گروه تدوین و تأمین منابع درسی، که در به ثمر رسیدن این اثر بذل عنایت کرده‌اند، تشکر می‌کنیم.

در پایان، ارباب فضل و معرفت را به یاری خوانده و چشم امید به نقد و نظر آنان دوخته‌ایم.

فهرست تفصیلی مطالب

۵.....	سخن ناشر.....
۱۱.....	درآمد.....
۱۱.....	مفهوم‌شناسی منطق تفسیر.....
۱۲.....	شیوه‌نامه.....
بخش اول: مبانی تفسیر	
۱۷.....	مقدمه.....
۱۸.....	نگارش در مورد مبانی تفسیر.....
۱۹.....	۱. تفسیر.....
۱۹.....	یک) نظام‌شناسی دانش تفسیر.....
۲۰.....	دو) مفهوم شناسی تفسیر.....
۲۹.....	سه) علل و عوامل نیاز به تفسیر.....
۳۶.....	چهار) منابع تفسیر.....
۳۸.....	۱. قرآن.....
۴۱.....	۲. سنت.....
۶۵.....	۳. عقل.....
۷۰.....	۴. علوم تجربی.....
۷۹.....	۵. منابع تاریخی و جغرافیایی.....
۸۵.....	۶. ادبیات عرب.....
۹۰.....	۷. علوم قرآن.....
۹۳.....	۸. شهود و مکاشفه.....
۹۷.....	۹. اجماع.....
۱۰۳.....	۱۰. اقوال مفسران و اجتهاد شخصی آنان.....
۱۰۵.....	۱۱. اقوال صحابه و تابعین.....
۱۱۲.....	پنج) شرایط مفسر قرآن.....
۱۲۵.....	شش) پیش‌فرضهای بنادرین فهم و تفسیر قرآن.....
۱۲۵.....	۱. قرآن و حی الاهی است.....
۱۲۷.....	۲. تحریف ناپذیری قرآن.....

۱۲۷	۳. حکیمانه بودن قرآن .....
۱۳۰	۴. هدفمندی و هدایت گری قرآن .....
۱۳۱	۵. هماهنگی آموزه‌های قرآن با فطرت انسان .....
۱۳۲	۶. قرآن؛ دارای ساحت‌های فهم و بطون .....
۱۳۳	۷. حجیت ظواهر قرآن .....
۱۳۴	۸. امکان و جواز فهم و تفسیر قرآن .....
۱۴۷	۹. انسجام ساختاری قرآن (ترتیب وحیانی و منطقی کلمات و آیات) .....
۱۵۰	۱۰. تعامل قرآن و فرهنگ زمانه .....
۱۵۵	۱۱. انتخاب مبنای علوم قرآنی .....
۱۵۶	۱۲. انتخاب نظریه در مورد زبان قرآن .....
۱۷۰	۱۳. وجود صنایع ادبی (مجاز، کنایه و...) در قرآن .....
۱۷۰	۱۴. جامعیت قرآن جهانی و جاودانی بودن قرآن .....
۱۷۲	۱۵. واقع نمایی و حجیت تفسیر .....
۱۷۳	۱۶. جدائی ناپذیری قرآن و سنت (پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ) .....
۱۷۴	هفت) معیارها و ضوابط تفسیر معتبر .....
۱۷۷	تاویل .....
۱۷۷	درآمد .....
۱۷۸	۱. مفهوم شناسی تاویل .....
۱۸۸	۲. جواز تاویل و ضوابط آن .....
۱۸۹	۳. رابطه تاویل و تفسیر .....
۱۹۰	۴. علم به تاویل و راسخان در علم .....
۱۹۷	بطون قرآن .....
۱۹۷	درآمد .....
۱۹۸	تاریخچه .....
۲۰۲	مفهوم شناسی «بطن» .....
۲۰۶	دلایل وجود بطون قرآن .....
۲۱۳	دیدگاه‌های اساسی درباره بطون .....
۲۱۳	(الف) اخذ بطون قرآن و نفی ظواهر (بطن‌گرایی افراطی) .....
۲۱۵	(ب) اخذ به ظواهر و نفی بطون (ظاهرگرایی افراطی) .....
۲۱۸	(ج) اخذ ظواهر و بطون قرآن (شیوه اهل بیت ﷺ) .....
۲۱۹	نظریه پردازی‌های دانشمندان در مورد بطون قرآن .....
۲۲۰	یک. نظریه وجود شناختی .....
۲۲۲	دو. نظریه‌های معنا شناختی .....
۲۲۳	دست‌یابی به بطون قرآن برای غیر معمصومین <small>علیهم السلام</small> .....
۲۳۹	راهکارهای بطون گیری از آیات قرآن .....
	بخش دوم: قواعد تفسیر
۲۴۷	کلیات .....
۲۴۷	درآمد .....

۲۴۸	مفهوم شناسی.....
۲۵۲	تاریخچه.....
۲۵۵	منابع استخراج قواعد تفسیر .....
۲۵۵	تقسیمات قواعد .....
۲۵۹	۲. قواعد مشترک تفسیر و علوم قرآن.....
۲۵۹	الف) قواعد مشترک تفسیر و اصول الفقه.....
۲۶۲	۱. قواعد «امر».....
۲۶۹	۲. قواعد «نهی».....
۲۷۲	۳. قاعده مجمل و مبین .....
۲۸۳	۴. قاعده تخصیص و تقید در قرآن .....
۳۰۰	۵. قاعده استعمال لفظ در بیشتر از یک معنا.....
۳۰۴	۶. قاعده مفهوم و منطق.....
۳۱۱	ب) قواعد مشترک تفسیر و منطق .....
۳۱۱	قاعده: لزوم توجه به دلالت‌های کلام.....
۳۲۲	ج) قواعد ادبی .....
۳۲۶	۱. قاعده حصر (=قصر) در قرآن.....
۳۲۶	۲. قواعد اظهار و اضمار.....
۳۲۸	۳. زیادی در قرآن نیست.....
۳۳۰	۴. قواعد حذف و تقدیر .....
۳۳۱	۵. قواعد تقدیم و تأخیر .....
۳۳۲	۶. قواعد عطف .....
۳۳۲	۷. قواعد وصف .....
۳۳۵	د) قواعد مشترک تفسیر و لغت (واژه‌شناسی) .....
۳۳۷	۱. لزوم مراجعه به منابع لغوی و عدم تکیه بر ذهنیات .....
۳۳۷	۲. حجّیت قول لغوی در فهم معانی واژگان قرآن .....
۳۳۸	۳. در موارد تعارض اقوال لغویین، از قول مشهور استفاده می‌شود.....
۳۳۸	۴. لزوم توجه به معانی واژگان در عصر نزول قرآن .....
۳۴۰	۵. لزوم جداسازی معنای حقیقی، مجازی، مشترک لفظی و معنوی و کنایه .....
۳۴۰	۶. لزوم توجه به وجوده و نظائر .....
۳۴۱	۷. لزوم ریشه‌یابی واژگان دخیل و توجه به نقش آنها در تفسیر .....
۳۴۲	۸. توجه به وجوده و نظائر در قرآن .....
۳۴۴	۹. قاعده ترادف .....
۳۴۷	۱۰. قاعده اشتراک .....
۳۵۳	ه) قواعد زبان‌شناختی تفسیر قرآن .....
۳۵۵	۱. واقع نمایی زبان قرآن .....
۳۵۵	۲. عناصر فنی زبان قرآن .....
۳۵۶	۳. اصطلاحات خاص در زبان قرآن .....

۳۵۷	۴. توجه به کلمات کلیدی، کانونی و محوری
۳۶۲	۵. عناصر عرفی و عقلایی زبان قرآن
۳۶۳	۶. تطور زبان مبدأ (و مقصد)
۳۶۴	۷. چند ساحتی بودن زبان قرآن
۳۶۴	و) قواعد مشترک تفسیر و علم معانی و بیان
۳۶۴	قاعده تمایز معنای حقیقی لفظ از غیر آن
۳۷۵	ز) قواعد مشترک تفسیر و علم قرائت
۳۷۵	قاعده: رعایت قرائت معتبر قرآن
۳۸۸	ح) قواعد مشترک تفسیر و علوم قرآن
۳۸۸	۱. قاعده نسخ
۳۹۵	۲. قاعده ارجاع متشابهات به محکمات
۴۰۳	۳. قواعد نزول
۴۰۴	قاعده اول: لزوم توجه به شأن و سبب نزول در فهم و تفسیر آیات
۴۰۶	قاعده دوم: سبب و شأن نزول، موجب انحصار معنای آیه در یک مورد نمی‌شود
۴۰۹	قاعده سوم: عین کلمات قرآن نازل شده است، نه معانی آن
۴۱۰	قاعده چهارم: شناخت فرهنگ عرب معاصر نزول
۴۱۳	قاعده پنجم: زمان و مکان نزول در فهم و تفسیر قرآن مؤثر است
۴۱۷	۳. قواعد خاص تفسیر (غالباً)
۴۱۷	۱. قاعده سیاق
۴۲۸	۲. قاعده جری و تطبیق
۴۵۶	۳. قاعده: ممنوعیت کاربرد اسرائیلیات در تفسیر
۴۷۵	۴. قاعده: پیوستگی و ارتباط بخش‌های مختلف متن قرآن
۴۷۸	۵. قاعده تأثیرگذاری اهداف قرآن، سوره‌ها و آیات در تفسیر
۴۸۴	۶. قاعده استفاده از علم در تفسیر
۴۹۳	۷. قاعده توجه به ظاهر و باطن آیات و پرهیز از نسبت دادن برداشت‌های ذوقی
۴۹۷	۸. تفسیر قرآن بر اساس منابع، مستندات و قرائن معتبر
۴۹۸	۹. عدم مخالفت تفسیر با آیات محکم قرآن
۴۹۹	۱۰. عدم مخالفت تفسیر قرآن با سنت قطعی
۵۰۰	۱۱. عدم مخالفت تفسیر قرآن با مطالب قطعی عقلی
۵۰۱	۱۲. عدم مخالفت تفسیر آیه با علوم تجربی قطعی
۵۰۲	۱۳. رعایت پیش فرض‌های بنیادین تفسیر
۵۰۳	۱۴. تفسیر آیات بر اساس روش صحیح تفسیر و لزوم رعایت اصول محاوره عرفی
۵۰۵	۱۵. تفسیر آیات توسط مفسر دارای شرایط و آگاهی‌های لازم
۵۰۵	۱۶. ممنوعیت تفسیر به رأی و پرهیز از پیش داوری و تحمیل نظر بر قرآن
۵۰۷	كتابنامه

درآمد

﴿إِنَّ هَذَا الْفُرْقَةُ إِنَّ يَهْدِي لِلّٰتِي هِيَ أَفْوَمُ وَيُبَيِّسُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَيْرًا﴾^۱ قرآن کریم، چشمۀ جوشان معارف الاهی و سفره‌ای پر نعمت است که به روی بشریت گشوده شده و تا فرجام جهان برنامه زندگی انسان است.

استفاده از این آب حیات، مبانی و قواعد خاصی دارد، و آمادگی‌های ویژه‌ای را طلب می‌کند، تا انسان بتواند با تدبیر در آیات آن به راه سعادت رهنمون شود. مفسران و قرآن‌پژوهان، برخی از این مبانی و قواعد و شرایط را بیان کرده‌اند. برخی از این موارد، در علوم مقدماتی همچون منطق و اصول الفقه بیان شده است. این نوشتار بر آن است که این مبانی و قواعد را به شیفتگان قرآن کریم عرضه کند و آنها را در قالب «منطق تفسیر قرآن» سامان دهد.

مفهوم شناسی منطق تفسیر

مفهوم از منطق تفسیر قرآن، «مبانی، قواعد، سنجه‌ها، روش‌ها، گرایش‌ها و شیوه تحقیق در تفسیر قرآن است، که مراجعات آنها می‌تواند از خطای مفسران جلوگیری کند» و به عبارت دیگر، «قواعد و ضوابط و روش‌های استنباط از قرآن کریم است، که

۱۲ منطق تفسیر قرآن (۱)

راه برداشت صحیح از قرآن را به مفسّر می‌آموزد».

بنابراین، منطق تفسیر قرآن شامل موارد زیر است:

الف) مبانی تفسیر؛

ب) قواعد تفسیر؛

ج) روش‌های تفسیری؛

د) گرایش‌های تفسیری؛

ه) روش پژوهش در تفسیر و علوم قرآن.

نگارنده در «منطق تفسیر قرآن (۱)» به موارد اول و دوم پرداخته و در «منطق تفسیر قرآن (۲)» به مورد سوم و چهارم پرداخته و در «منطق تفسیر قرآن (۳)» به مورد آخر پرداخته است.

شیوه‌نامه

الف) اهداف کتاب

اهداف کتاب عبارتند از: ۱) تبیین مبانی و پیش فرض‌های تفسیر و شرایط مفسر؛ ۲) توضیح قواعد اختصاصی تفسیر و قواعد مشترک تفسیر و علوم دیگر؛ ۳) نقد و بررسی مختصر دیدگاه‌های در موارد فوق؛ ۴) سامان‌دهی مبانی و قواعد تفسیر در قالب آموزشی.

ب) ویژگی‌های متن

۱. تعریف و بررسی مبانی (مثل تفسیر، تأویل، بطن و...) و قواعد تفسیر و جداسازی آنها و تبیین مرزهای هر کدام؛

۲. بهره‌گیری از مطالعه جدید دانش تفسیر، مثل زبان قرآن و قرآن و فرهنگ زمانه و سامان‌دهی آنها در قالب مبانی و قواعد تفسیر؛

۳. استفاده از قواعد تفسیری که در کتاب‌های اهل سنت مطرح شده است و بومی سازی آنها با توجه به مبانی فکری مذهب اهل بیت علیهم السلام؛
۴. ارائه مطالب متناسب با متن آموزشی؛
۵. تدریس مکرر متن در مراکز آموزشی، از جمله رشته تخصصی تفسیر حوزه علمیه قم و جامعه المصطفی العالمیه و آزمایش و بازخور دگیری و اعمال آنها در متن.

ج) نکات آموزشی

- استادان محترم برای تدریس این متن، به نکات زیر توجه کنند:
۱. با توجه به اهداف آموزشی که در اول درس‌ها آمده، مطالب عمده درس توسط معلم در کلاس مطرح و مطالعه جزئیات به عهده دانش‌پژوهان و اگذار می‌شود.
  ۲. در هر درس، پژوهش‌های جدید ارائه شده که تحقیق آنها به عهده دانش‌پژوهان و اگذار می‌شود و از جلسه دوم، $\frac{1}{3}$ زمان کلاس به ارائه کنفرانس آنان در زمینه‌های فوق اختصاص می‌یابد.
  ۳. در ضمن هر درس، مثال‌های زیادی بیان شده است که می‌تواند مبنای تمرین هر مبحث در کلاس باشد.
  ۴. استاد محترم در هر جلسه درس، کتاب‌های مربوط به آن مبحث را در کلاس به همراه می‌آورد و دانش‌پژوهان را با آنها آشنا می‌سازد و با استفاده از منابع آخر هر درس، دانش‌پژوهان را با منابع مطالعاتی بیشتری آشنا می‌سازد.
  ۵. بهتر است نمره درس یه سه بخش تقسیم شود: $\frac{1}{4}$ برای کنفرانس، $\frac{1}{4}$ برای تحقیق و $\frac{2}{4}$ برای امتحان کتبی باشد.
  ۶. امتحان این درس می‌تواند به دو صورت انجام گیرد:
    - الف) از میان پرسش‌های آخر هر درس، یک پرسش انتخاب شود.
    - ب) بخشی از یک تفسیر همراه برگه امتحانی در اختیار دانش‌پژوهان گذارده شود

تا مبانی و قواعد تفسیری به کار برده شده در آن را مشخص سازد.

۶. استاد محترم با بیان اصل مطلب و دیدگاه‌های متفاوت در مورد هر مبنا یا قاعده، دانش پژوهان را به تأمل و تفکر وامی دارد و از آنان می‌خواهد که آن مطلب را نقد کنند، سپس با اضافه کردن مطلبی نتیجه گیری می‌کند. به عبارت دیگر، این کتاب فقط محفوظات دانش پژوهان را اضافه نمی‌کند، بلکه تفکر انتقادی و منطق تفسیر را به آنان می‌آموزد و قدرت تشخیص و استنباط آنان را در تفسیر روشنمند می‌سازد.

سپاس

سپاس خدای متعال را که به ما توفیق انس با وحی الهی و خدمتگزاری به آستان قرآن و اهل بیت ﷺ را عنایت فرمود. نیز از همه استادانی که مارا در آفرینش این اثر قرآنی راهنمایی کردند، به ویژه ریاست محترم جامعه المصطفی العالمیة، حجۃ الاسلام و المسلمين اعرافی، که جرقه اولیه تدوین منطق تفسیر قرآن (۱) را به ذهن ما القا کرد و جناب حجۃ الاسلام و المسلمين عزالدین رضانژاد، مسئول محترم دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی و مسئولان محترم انتشارات جامعه المصطفی العالمیة سپاسگزاری می‌کنم، امید است این خدمت قرآنی مورد قبول خدای متعال و پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اهل بیت ﷺ و مورد عنایت پیشگامان تفسیر قرآن، قرار گیرد و گامی در پیشبرد روشنمند تفسیر در عصر حاضر باشد.

پیش‌پیش از استادان و قرآن پژوهانی که با انتقادات سازنده خود ما را در تکمیل این اثر قرآنی یاری رسانندند، تشکر می‌کنم.

والحمد لله رب العالمين - قم

محمد على رضايی اصفهانی